

Jerzy Grzybowski
Warszawa

Franciszek Kuszel – białoruski działacz wojskowy i polityczny. Stara biografia w świetle nowych faktów

Z pewnością postać Franciszka Kuszela nie jest obca białoruskim, ani polskim badaczom zajmującym się dziejami Białorusi oraz stosunków polsko-białoruskich podczas II wojny światowej. Nic w tym dziwnego, gdyż jego życie i działalność związane były zarówno z Polską, jak i Białorusią. Wieloletni oficer Wojska Polskiego (WP), jeńiec w niewoli radzieckiej, a następnie twórca białoruskich formacji zbrojnych w służbie niemieckiej oraz białoruski działacz niepodległościowy na emigracji. Niemniej w dotychczasowej historiografii polskiej i białoruskiej brakuje opracowań naukowych ukazujących w pełni biografię polityczną i wojskową tego działacza białoruskiego. Najpełniejszy – jak dotąd – zarys życia i działalności Kuszela stanowią jego wspomnienia zatytułowane *Próby tworzenia wojska białoruskiego*. Autor napisał je w okresie powojennym będąc na emigracji. Ukazały się drukiem w Mińsku dopiero w 1999 roku. Bez wątpienia Kuszel należy do postaci historycznych, które budziły wcześniej i budzą nadal kontrowersje i emocje. Jedni upatrują w nim bohatera narodowego, który w wyjątkowo trudnych czasach czynnie walczył o swoją Ojczyznę. W tym samym czasie innym kojarzy się on z takimi pojęciami jak zdrada i działalność na szkodę własnego narodu. Taki stan rzeczy przysporzył wiele „białych” plam w biografii Kuszela. Wokół tej postaci narosło sporo nieścisłości, nieporozumień i mitów. W danej publikacji postaramy się w sposób bezstronny spojrzeć na postać Franciszka Kuszela w świetle dotychczasowego dorobku oraz nowych źródeł odnalezionych w wyniku kwerend w archiwach krajowych i zagranicznych.

Urodził się 16 lutego 1895 roku we wsi Pierszaje (wówczas powiat oszmiański guberni mińskiej) w katolickiej rodzinie Wincentego i Antoniny. Rodzice byli chłopami i utrzymywali się z pracy na roli. Do armii rosyjskiej wstąpił w maju 1915 roku. Wcielono go do 29 pułku zapasowego stacjonującego w Woroneżu. W październiku 1915 roku po ukończeniu kursów podoficerskich awansował na kaprała. W okresie od października 1915 do lutego 1916 był słuchaczem w Wileńskiej Szkole Piechoty, którą znajdowała się wówczas w Połtawie. Następnie w stopniu chorążego został skierowany do 155 pułku zapasowego w Astrachaniu. 1 maja 1916 roku Kuszel trafił na front zachodni. Walczył w szeregach 276 kupiańskiego pułku strzelców 69 Dywizji Piechoty. Jako dowódca kompanii brał udział w działaniach bojowych. Za udział w walkach na polach I wojny światowej został uhonorowany orderami św. Anny III stopnia i św. Stanisława III stopnia. Podczas służby w armii rosyjskiej Kuszel otrzymał stopień kapitana sztabowego¹.

¹ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), sygn.: AP 20645.

Po przewrocie bolszewickim w Rosji Kuszel odchodzi z wojska i wraca w strony rodzinne. Osiedla się najpierw w Mińsku, a potem w Wilnie. Nawiązuje kontakt z Białoruskim Komitetem Narodowym w Wilnie. Prawdopodobnie był to jego pierwszy kontakt z organizacją białoruską. 22 października 1919 roku naczelnik państwa polskiego J. Piłsudski wydał dekret o powołaniu białoruskich formacji wojskowych w WP. Powstało zapotrzebowanie na żołnierzy narodowości białoruskiej chętnych do służby u boku Polski. Utworzono Białoruską Komisję Wojskową (BKW) mającą na celu werbowanie ochotników. Do WP wstąpił w 1919 roku i został przydzielony do BKW². Działal m.in. w komisji kwalifikacyjnej BKW. Skuteczną działalność BKW zmierzającą do utworzenia wojska białoruskiego uniemożliwiały jednak zarówno nieporozumienia ze stroną polską, jak i podziały polityczne i ambicjonalne wewnątrz organizacji. Kuszelowi również nie udało się uniknąć niesnasek i nieporozumień. Świadczy o tym fakt, iż Kuszel znalazł się na liście działaczy BKW, którzy zostali uznani przez Oddział II Sztabu Generalnego Naczelnego Dowództwa WP za agentów bolszewickich³. Z rodziny Kuszelów w wojnie polsko-bolszewickiej nie tylko Franciszek wziął udział. W tym samym czasie brat Jan zaciągnął się na ochotnika do 1. Litewsko-Białoruskiej Dywizji Piechoty pod dowództwem gen. L. Żeligowskiego. Latem 1920 roku, gdy BKW znalazła się w Łodzi, Kuszel tymczasowo piastował obowiązki przewodniczącego. W maju 1921 roku BKW została rozwiązana. Dawni członkowie komisji mogli jednak ubiegać się o przyjęcie do innych formacji WP. Chętni składali podania do władz wojskowych. Według Kuszela, decyzję o likwidacji BKW oficerowie białoruscy przyjęli z oburzeniem, toteż demonstracyjnie odmawiali kontynuacji służby w WP. Niemniej w styczniu 1922 roku Kuszel zgłosił akces do służby w WP. Nie jest do końca jasne w jakim stopniu Kuszel został przyjęty do WP. Z kwestionariusza oficerskiego obecnie przechowywanego w Centralnym Archiwum Wojskowym wynika, że był wówczas w stopniu porucznika. Natomiast dokumentacja BKW wskazuje, że w tej organizacji działał jako kapitan sztabowy. Bardzo możliwe, że po rozwiązaniu BKW uznano go za porucznika. Początkowo wcielono go do 80 pułku piechoty w Słonimiu. W 1922 roku ukończył Szkołę Oficerską w Rembertowie. Wkrótce otrzymał przydział jako oficer oświatowy do 66 pułku piechoty. W 1924 roku znajdował się na 6-miesięcznym kursie cekaemów w Toruniu. W latach 1924–1932 pełnił stanowisko dowódcy kompanii w 66 kaszubskim pułku piechoty w Chełmnie. W 1932 roku powierzono mu funkcję dowódcy kompanii w Korpusie Kadetów nr 2 im. Marszałka Rydza-Śmigłego w Chełmnie (od 1936 r. – w Rawiczu). Od 1937 roku podjął służbę na stanowisku zastępcy dowódcy Dywizyjnego Kursu Podchorążych Rezerwy 8 Dywizji Piechoty przy 13 pułku piechoty stacjonującym w Pułtusk⁴. Kpt. Kuszel cieszył się nienaganną opinią przełożonych. Został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi. W raporcie komendanta twierdzy

² Białoruskie Państwowe Archiwum Muzeum Literatury i Sztuki (dalej: BPAMLiSz), f. 3, wop. 1, t. 156, k. 10.

³ O. Ł a t y s z o n e k, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1996, s. 139–140.

⁴ Według niektórych autorów, u schyłku lat trzydziestych F. Kuszel był również wykładowcą w Szkole Podchorążych w Komorowie. Zob.: J. G d a n s k i, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, Warszawa 2005, s. 202.

w Chełmie z grudnia 1926 roku czytamy m.in.: „Posiada bardzo duże zdolności kierownicze. Bardzo dobry oficer i dowódca kampanii. Wyróżnia się jako instruktor i wychowawca żołnierzy”⁵. W styczniu 1931 roku awansował na kapitana. Nie może nie zastanawiać fakt, iż w ciągu dwudziestu lat służby w wojsku Kuszel mimo wręcz wzorowych opinii przełożonych nie zrobił jednak większej kariery. Po wojnie będzie to tłumaczył tym, że był zdeklarowanym Białorusinem. Z braku stosownych źródeł nie jesteśmy w stanie tego potwierdzić, ani też temu zaprzeczyć. Jedno jednak jest pewne. Kuszel, jako jedyny były oficer BKW, przez cały okres służby w WP konsekwentnie podawał narodowość białoruską, podczas gdy inni w aktach personalnych w pewnym momencie dokonywali zmiany narodowości z białoruskiej na polską⁶. W wojsku Kuszel spotkał innych Białorusinów służących w WP. Z jego wspomnień można wywnioskować, że darzył swoich rodaków dużym zaufaniem i szacunkiem. Przykładowo, bardzo pochlebnie wspominał o swoim podwładnym Witalisie Mikule, Białorusinie spod Nieświeża, który w 1933–1937 był kadetem w szkole podoficerskiej w Chełmie. Między dowódcą i kadetem powstała przyjaźń, która trwała również podczas II wojny światowej⁷. W swoich wspomnieniach Kuszel pisał m.in.:

„Spotkałem się z niektórymi z nich, ale już z polskimi oficerami. W rozmowach zapewniali mnie, że w głębi duszy nadal pozostali takimi samymi Białorusinami, jakimi byli wcześniej [...] Wszyscy jako oddani żołnierze sumiennie wykonywali swoje obowiązki. Co prawda, położyli swe głowy nie za swoją sprawę, ale inaczej uczynić nie mogli. Dwudziestoletnia wspólna służba zrodziła moralny obowiązek przyjaźni z Polakami. Kto był wychowany w rycerskim duchu na pewno ich zrozumie. Tragedią tych młodych i szczerych ludzi było to, że wówczas byli oderwani od ojczystego gruntu, nie mieli jakiegokolwiek łączności ze sprawą białoruską i w momencie krytycznym nie mieli pojęcia o tym, w jakim stanie znajduje się ich ojczyzna [...]”⁸.

Wiele wskazuje na to, że Kuszel podczas służby w WP utrzymywał żywe kontakty z działaczami białoruskimi w Wilnie. W 1922 roku poślubił Natalię Arsenjewą, absolwentkę gimnazjum białoruskiego w Wilnie, która już wówczas dała się poznać jako dobrze rokująca poetka pisząca po białorusku. Prenumerował prasę białoruską. W czasie urlopów w towarzystwie żony nieraz odwiedzał siedziby organizacji białoruskich w Wilnie. Z racji służby wojskowej nie brał jednak udziału w działalności tych organizacji.

Podczas kampanii 1939 roku kpt. Kuszel wstąpił do Korpusu Obrony Lwowa. Dowodził batalionem podczas walk o miasto z wojskami niemieckimi. Po złożeniu broni przez obrońców przed Armią Czerwoną 22 września Kuszel wraz z innymi oficerami WP dostał się do niewoli radzieckiej. Został osadzony w spe-

⁵ CAW, sygn.: AP 20645.

⁶ J. G r z y b o w s k i, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945*, Warszawa 2007, s. 105.

⁷ Kpt. Witalis Mikuła w 1944 został szefem sztabu Białoruskiej Obrony Krajowej, której dowódcą był Kuszel.

⁸ Ф. К у ш а л ь, *Мае ўспаміны*, „Менская Газэта” 1941, 23 лістапада, с. 4.

cialnym obozie jenieckim NKWD w Starobielsku w obwodzie woroszyłowskim⁹. Pobyt w obozie jenieckim opisał w polskojęzycznym rękopisie pt. *Droga do lasu katyńskiego*. O zagładzie oficerów polskich Kuszal pisał:

„Pierwsza grupa kandydatów do zwolnienia, która składała się z ok. setki oficerów, została dokładnie spisana i przygotowana do odjazdu. «Szczęśliwcy» ci byli po prostu nieprzytomni z radości, a my wszyscy, którzy mieliśmy wciąż pozostać w tych przeklętych klasztornych murach, zieleniliśmy z zazdrości. Przecież odjeżdżali do domów, do bliskich, przecież mieli wreszcie skosztować wolności. Składaliśmy im serdeczne życzenia, ściskaliśmy im ręce, zobowiązywaliśmy ich do różnych spraw, wciskaliśmy w ich kieszenie niezliczone listy do rodzin”¹⁰.

W listopadzie 1939 roku Kuszal został zmuszony do podjęcia współpracy z NKWD. W pisanym i podpisanym przez Kuszala oświadczeniu czytamy m.in.:

„Ja, niżej podpisany Franciszek Kuszal, całkowicie utożsamiając się z władzą radziecką i szczerze pragnąc pomagać w wykrywaniu wrogów narodu, stwierdzam na piśmie dla organów NKWD, że będę je powiadamiał o wszystkich zauważonych przeze mnie elementach wrogiej działalności. Niniejszym podpisuję swoje zobowiązanie szczerzej i ochotniczej współpracy”¹¹.

W aktach NKWD Kuszal figurował pod pseudonimem „Krymski”. Wykorzystywano go dla celów rozpoznania nastrojów jeńców. W jego charakterystyce czytamy m.in.:

„Sprawdza się jako informator i cechuje go odwaga oraz profesjonalizm. Dostarczał materiały o informacyjnym charakterze. W trakcie przesłuchań zadeklarował chęć do wykonywania bardziej odpowiedzialnych zleceń”¹².

Do sprawy współpracy Kuszala z NKWD należy podchodzić ze szczególną ostrożnością powstrzymując się od wyciągania daleko idących i pochopnych wniosków. Przede wszystkim warto pamiętać, że doszło do tego w ekstremalnych warunkach, pod groźbą śmierci, gdy istniało zagrożenie dla jego życia. Nie jesteśmy w stanie ustalić, czy lub w jakim stopniu współpraca ta wyrządziła któremuś z jeńców krzywdę. Faktem jest, że zapewne ta „szczerza i ochotnicza współpraca” przyczyniła się do ocalenia mu życia. W marcu 1940 roku Kuszal został przeniesiony do obozu w miejscowości Pawliszczew Bor. Represje stalinowskie nie ominęły rodziny Kuszala. Zgodnie z decyzją Biura Politycznego KC WKP(b) o ochronie granicy państwowej w zachodnich obwodach USRR i BSRR z 2 marca 1940 roku, rodziny oficerów polskich znajdujących się w obozach jenieckich podlegały przy-

⁹ Ф. К у ш а л ь, *Дорога да катынскага лесу*, „Спадчына” 2000, № 3, с. 144.

¹⁰ *Ibidem*, с. 118–119.

¹¹ У. А д а м у ш к а, А. Б р о ж с к і, *Дык хто ж ён, Франц Кушаль*, „Рэспубліка” 1993, 5 жніўня, с. 5.

¹² *Ibidem*.

musowemu wysiedleniu do Kazachstanu¹³. W związku z powyższym w kwietniu 1940 roku N. Arsenjewa wraz dziećmi znalazła się na zasłaniu w obwodzie pawłodarskim (Kazachstan)¹⁴.

W maju 1940 roku Kuszela przewieziono do Moskwy, gdzie przetrzymywano w więzieniu na Łubiance. Znalazł się we wspólnej celi z gen. Władysławem Andersem, który tak wspominał swego towarzysza więziennego:

„Długo czas siedział ze mną w celi Polak, kpt. Kuszel [...] Od niego pierwszego dowiedziałem się, że w trzech tylko obozach – Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie – znajdowało się przeszło 11 000 oficerów. Mówił też, że od marca 1940 zaczęto małymi partiami wywozić oficerów ze Starobielska [...] Liczył się z tym, że mogą go zwolnić jako Białorusina do specjalnych prac w terenie”¹⁵.

Zdając sobie sprawę z tego, że Kuszel wcześniej utrzymywał kontakt ze środowiskiem białoruskim (m.in. Adamem Stankiewiczem, Antonim Łuckiewiczem, Władysławem Kozłowskim), radzieckie organa bezpieczeństwa państwowego postanowiły zaangażować go w rozpracowanie tego właśnie środowiska. W czerwcu 1941 roku „Krymski” miał być skierowany przez 3 zarząd NKGB do Białegostoku w celu rozpracowania tamtejszego środowiska białoruskiego. Nieco wcześniej, w maju 1941 roku, za sprawą NKWD szef NKGB Mierkułow wyraził zgodę na zwolnienie z zesłania N. Arsenjewej, która niebawem wróciła na Białoruś¹⁶. Bezpieka komunistyczna zamierzała wykorzystać małżeństwo Kuszelów do rozpracowywania środowisk białoruskich w Białymstoku, dokąd po powrocie z zesłania przywieziono Arsenjewą¹⁷.

Kuszel jednak nie dotarł do Białegostoku. Został zwolniony z więzienia na Łubiance dopiero w maju 1941 roku. Udał się do rodziców, którzy mieszkali we wsi Dory (powiat wołożyński). Właśnie tam zastał go wybuch wojny niemiecko-radzieckiej w czerwcu 1941 roku¹⁸. Latem 1941 roku Białoruś została zajęta przez Wehrmacht. Pod okupacją niemiecką rozwinęła się działalność białoruska. Na zaproszenie współpracujących z Niemcami działaczy białoruskich Kuszel przyjeżdża do Mińska i wchodzi w skład Białoruskiej Samopomocy Ludowej (Biełaruskaja Narodnaja Samapomacz – BNS). Organizacja ta oficjalnie powstała 22 października 1941 roku w Mińsku i przejęła majątek Białoruskiego Czerwonego Krzyża. Na

¹³ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, pol. kom. red. A. G i e y s z t o r [i in.]; ros. kom. red. R. G. P i - c h o j a [i in.], t. 1, *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny. Sierpień 1939 – marzec 1940*, red. nauk. W. M a t e r s k i [i in.], Warszawa 1995, s. 460.

¹⁴ У. К у ш а л ь, *Немцам было наплявать, чым займаюцца іх будучыя рабы [у:] Паваенная эміграцыя. Скрыжаваньні лёсаў*, Мінск 2007, s. 279.

¹⁵ W. A n d e r s, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Londyn 1959, s. 17–18.

¹⁶ Po wojnie Kuszel tłumaczył uwolnienie żony z zesłania tym, że za Arsenjewą jako poetką wstawili się inni literaci białoruscy. Wydaje się być oczywiste, że rzeczywistą przyczyną było jednak podjęcie przez niego współpracy z NKWD.

¹⁷ В. С е л е м е н е в, В. Ш и м о л и н, *Охота на палача*, Минск 2007, s. 39; А. Б р о ж - с к и й, В. П о д г а е н с к и й, *Там ли мы ищем автора гимна „Советская Белоруссия”* 1995, 13 мая, s. 2.

¹⁸ Ф. К у ш а л ь, *Успаміны „Запісы”* 2012, nr 35, s. 227.

czele BNS stanął Jan Jermaczenko, działacz białoruski mieszkający w okresie międzywojennym w Pradze. W zamiarze komisarza generalnego Wilhelma Kube i Jermaczenki organizacja ta miała skupiać najbardziej aktywną część białoruskich działaczy narodowych. W tym czasie Kuszel bierze udział w życiu organizacji białoruskich kolaborujących z Niemcami.

Oprócz zaangażowania w działalność BNS najważniejszym zajęciem Kuszela, jako oficera zawodowego, był udział w tworzeniu białoruskiej policji pomocniczej i innych formacji zbrojnych w służbie niemieckiej złożonych z Białorusinów. W 1941 roku powołano miejscowy urząd zajmujący się sprawami rekrutacji ludności do policji pomocniczej. W rejonie mińskim utworzono batalion policyjny. 15 grudnia 1941 roku Kuszel obejmuje stanowisko dowódcy kompanii w tym batalionie¹⁹. Współpracujący z Niemcami działacze białoruscy traktowali policję pomocniczą jako załazek przyszłej białoruskiej armii narodowej. A było to nie lada zadanie. Kuszel wypowiadał się na temat swoich podwładnych w ten sposób: „Towarzystwo było wyjątkowo niezdyscyplinowane, w większości był to dawny element kryminalny [...] pijacy, złodzieje i rozbójnicy”²⁰. Z tych właśnie kryminalistów i zbójów należało uczynić element patriotyczny i oddany sprawie białoruskiej. W związku z tym w Mińsku otwarto szkołę dowódców policyjnych, której Kuszel został kierownikiem. Prowadzono w niej m.in. zajęcia z historii i kultury białoruskiej. Szkoła istniała do maja 1942 roku²¹.

Kuszel uczestniczył w opracowaniu projektów przyszłej armii białoruskiej. 1 lipca 1942 roku prezes BNS, Jan Jermaczenko, złożył na ręce generalnego komisarza Białorusi, Wilhelma Kubego, opracowany przez kpt. Franciszka Kuszela projekt sformowania Białoruskiej Samoobrony (niem. – *Weissruthenische Selbstschutz*; biał. – *Беларуская Самаахова* – BSA). 7 lipca 1942 roku szef SS i policji Białorusi Brigadenführer SS Karl Zenner wydał stosowne zezwolenie. Białoruska Samoobrona, formowana spośród ochotników, miała stać się formacją wspomagającą niemiecką i miejscową policję w zwalczaniu „bolszewików i sabotażystów oraz [miała – J.G.] zapewniać pokój na Białorusi”²². 10 lipca prezes BNS Jermaczenko powołał komendanta głównego BSA oraz komisję BSA, w której skład Kuszel wszedł jako szef oddziału organizacyjnego oraz wychowania sportowego i szkolenia. Zdaniem F. Kuszela, do BSA zwerbowano około 15 tys. ludzi, których zgrupowano w 20 batalionach i mniejszych oddziałach. W sierpniu 1942 roku w Mińsku odbyło się oficjalne, uroczyste otwarcie tzw. I kursu oficerskiego. Kuszel został jego kierownikiem. Jako współorganizator BSA postulował potrzebę wysyłania na kurs przede wszystkim aktywnych Białorusinów piastujących odpowiedzialne i kierownicze funkcje w strukturach BNS²³. Za sprawą dowództwa niemieckiego zaangażowali się również w akcję werbunkową do 13 batalionu policji pomocniczej SD²⁴.

¹⁹ У. А д а м у ш к а, А. Б р о ж с к і, *op. cit.*

²⁰ Ф. К у ш а л ь, *Спробы стварэння беларускага войска*, Мінск 1999, с. 39.

²¹ Л. Ю р э в і ч, *Шматгалосы эпістальіум*, Мінск 2012, с. 149.

²² Narodowe Archiwum Republiki Białoruś (dalej: NARB), f. 3500, wop. 2, t. 48, k. 103.

²³ *Ibidem.*

²⁴ В. Р а м а н о ў с к і, *Саўдзельнікі ў злачынствах*, Мінск 1964, с. 171.

Jesienią 1943 roku zapadła decyzja o powołaniu białoruskiego pełnomocnika do spraw kierowania policją (*Hauptbetreuer*). Nominację na to stanowisko otrzymał kpt. Kuszel. Jednocześnie dowództwo niemieckiej policji porządkowej wyraziło zgodę na wydawanie magazynu w języku białoruskim dla policjantów. Od grudnia 1943 roku zaczął się ukazywać miesięcznik „Biełarus na Warcie” („Białorusin na posterunku”), którego redaktorem naczelnym był Kuszel. Ukazało się łącznie dziesięć numerów, z czego dziewięć pod redakcją Kuszela. Na łamach czasopisma dominowała problematyka patriotyczno-wychowawcza. Jako redaktorowi naczelnemu tego czasopisma Kuszelowi przydały się umiejętności oficera polityczno-wychowawczego. W jednym z jego apeli do policjantów czytamy m.in.:

„Białorusini – Policjanci, pamiętajcie, że [...] jesteście pierwszymi żołnierzami białoruskimi i że poprzez sumienne wykonywanie przez was obowiązków policjantów [...] naród białoruski bierze udział w tej wojnie”²⁵.

Wysiłki działaczy białoruskich, w tym Kuszela, zmierzające do uczynienia z jednostki załążka wojska białoruskiego zakończyły się jednak kompletną klęską, gdyż ich działalność ograniczała się wyłącznie do propagandy wśród ludności, m.in. młodzieży w wieku poborowym. Działacze białoruscy nie mieli zbyt dużego wpływu na przebieg rekrutacji do batalionu oraz byli całkowicie pozbawieni możliwości wykorzystania żołnierzy w akcji. O negatywnym stosunku ludności cywilnej do policji pomocniczej przesądziła działalność okupanta, który wykorzystywał formacje złożone z tubylców nie tylko w akcjach bojowych przeciwko partyzantom radzieckim, lecz także do eksterminacji ludności cywilnej. Działacze białoruscy, którzy podjęli współpracę z Niemcami, znaleźli się w bardzo trudnej i kłopotliwej sytuacji. Z jednej strony, musieli zachowywać pozory lojalności wobec okupantów, zaś z drugiej, nie mogli nie ustosunkowywać się do bestialstw czynionych przez oddziały niemieckie. W przypadku Kuszela okupacja niemiecka okazała się także osobistą tragedią. Brutalna rzeczywistość wojenna odcisnęła mocne piętno na rodzinie Kuszelów. 22 czerwca 1943 roku w Mińsku tragicznie zginął Jarosław Kuszel, starszy syn Kuszela i Arsenjewej. Latem 1943 roku jednostki SS dokonały pacyfikacji w powiecie wołożyńskim. Wśród miejscowości, które spalono wraz z mieszkańcami, znalazła się wieś Dory, w której mieszkała rodzina Kuszela. W czasie tej pacyfikacji zginęli go krewni. Można się domyślić, jakie uczucie mógł żywić opiekun policji białoruskiej do swoich sojuszników niemieckich. Uważano jednak, że jest to cena posiadania w przyszłości chociażby mglistej nadziei na własne państwo. Całkowite zlekceważenie represji niemieckich również nie wchodziło w rachubę. 6 sierpnia 1943 roku Kuszel informował o bestialstwach batalionu Dirlewangera. Opiekun policji białoruskiej podkreślał, że w trakcie akcji pacyfikacyjnej „German” za sprawą wspomnianego batalionu pod pozorem walki z partyzantami zgładzono kilka tysięcy Bogu ducha winnych cywilów. Kuszel donosił o spaleniu wraz z mieszkańcami 10 wsi²⁶. W radzieckiej literaturze przedmiotu świadomie sfałszowano postawę Kuszela wobec pacyfikacji hitlerowskich.

²⁵ Ф. К у ш а л ь, *Спробы стварэння...*, с. 153–154.

²⁶ В. Р а м а н о ў с к і, *Саўдзельнікі...*, с. 146, 153–154.

Przykładowo, w książce W. Romanowskiego pt. *Wspólnicy w zbrodniach* (Mińsk 1964) przytoczono fragmenty wspomnianego meldunku Kuszela w ten sposób, by czytelnicy odnieśli wrażenie, że zamiast potępiać, gloryfikował on działania niemieckich oddziałów pacyfikacyjnych²⁷.

Działalności Kuszela na rzecz utworzenia formacji białoruskich pod dowództwem niemieckim przyglądało się zarówno podziemie radzieckie, jak i polskie. Warto pamiętać, że w przededniu wojny bezpieczeństwo radzieckie udało się pozyskać Kuszela i Arsenjewą do współpracy w charakterze informatorów. Nie oznacza to jednak, że w czasie okupacji niemieckiej pozostawali oni na usługach radzieckich służb specjalnych. Zważywszy okoliczności podjęcia współpracy (pod presją, a nie z pobudek ideowych), istnieje prawdopodobieństwo, że po rozpoczęciu wojny niemiecko-radzieckiej zerwali tę współpracę. Niemniej jednak strona radziecka nie zrezygnowała z prób jej reaktywowania. Współpracujący z Niemcami działacze białoruscy stanowili bardzo cenne źródło informacji operacyjnej na temat przeciwnika. Na rozkaz Moskwy w listopadzie 1943 roku partyzanci radzieccy podjęli próbę odbudowania kontaktów z F. Kuszelem i N. Arsenjewą. W tym celu wysłano agentkę „Orłową”, łączniczkę grupy specjalnej NKGB „Mstitieli”. Z doniesień agentury radzieckiej wynika, że Kuszel i Arsenjewa definitywnie odmówili kontaktu z „Orłową” i nawet próbowali ją zatrzymać i przekazać w ręce gestapo. Ze względu na to, że F. Kuszel wówczas piastował dość wysokie stanowisko w policji pomocniczej, partyzanci nie zaprzestali prób pozyskania wspomnianego małżeństwa. Wiosną 1944 roku rozważano nawet możliwość porwania i uprowadzenia do lasu Kuszela i jego żony. W razie braku takiej możliwości zamierzano ich zlikwidować²⁸. Z listu Ławrientija Canawy z 15 marca 1944 roku wynika, że szef bezpieczeństwa radzieckiej na Białorusi nakazywał swoim podkomendnym „zmusić” Kuszela i Arsenjewą do współpracy²⁹. Z nieznanych powodów akcja ta nie doszła jednak do skutku.

Aktywność Kuszela nie uszła również uwagi polskiego podziemia niepodległościowego. „Renegat Kuszel” znalazł się na liście osób obciążonych odpowiedzialnością za udział w denuncjacji Polaków na Nowogródczyźnie³⁰. Najpewniej miano na myśli wydawanie przez Kuszela rozkazów w sprawie usuwania Polaków z policji i innych formacji policyjno-wojskowych. Stosunek podziemia do działaczy białoruskich, w tym Kuszela, nie był jednak jednoznaczny. Warto przytoczyć tu fragment meldunku dowództwa AK z 17 maja 1944 roku: „Ostrowski i Kuszel, mimo taktyki proniemieckiej, oparcie dla Białorusi widzą w Polsce”³¹. Istotnie, wówczas działacze białoruscy zaczynają gorączkowo rozglądać się za nowym sprzymierzeńcem. Szukano również porozumienia z rządem RP na uchodźstwie,

²⁷ Ю. Туронак, *Беларусь пад нямецкай акупацыяй* [у:] Ю. Туронак, *Мадэрная гісторыя Беларусі*, Вільня 2006, с. 625.

²⁸ У. Адамуска, А. Брожскі, *op. cit.*; А. Брожскі, В. Подгаенскі, *op. cit.*

²⁹ Zob. В. Селеменев, В. Шимолін, *op. cit.*, с. 39; И. Борисов, *Охота Цанавы за Арсеньевой*, Минск 2004.

³⁰ Studium Polski Podziemnej (dalej: SPP), sygn.: MSW-Pro Memoria, k. 35.

³¹ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 3, *Kwiecień 1943 – lipiec 1944*, [kom. red. T. Pęczyński i in.], Londyn 1976, s. 448–449.

żeby za jego wstawiennictwem uzyskać dojskie do mocarstw zachodnich. Przy tym działacze białoruscy uważali, że do nawiązania kontaktów ze stroną polską przyczyni się znajomość Kuszela z gen. W. Andersem, dowódcą 2 Korpusu Polskiego walczącego u boku Brytyjczyków we Włoszech.

W grudniu 1943 roku Niemcy zezwolili na utworzenie symbolicznej reprezentacji białoruskiej w postaci Białoruskiej Rady Centralnej (Біларуская Centralnaja Rada – BCR) z Radosławem Ostrowskim na czele. Jednak dopiero 22 stycznia 1944 roku w Mińsku odbyło się jej inauguracyjne posiedzenie. W skład BCR weszło wówczas 15 osób, w tym także F. Kuszel. Ponadto zasiadł on w prezydium BCR jako referent obrony kraju (od czerwca 1944 r. – spraw wojskowych)³².

23 lutego 1944 roku p.o. komisarza generalnego Białorusi Kurt von Gottberg wydał rozkaz o sformowaniu Białoruskiej Obrony Krajowej (Біларуская Краjoвая Абарона – BKA). Formacja ta miała powstać w drodze mobilizacji mającej trwać do połowy kwietnia 1944 roku. W gruncie rzeczy Kuszel był jedynym działaczem białoruskim posiadającym olbrzymie doświadczenia wojskowe. W związku z powyższym został on mianowany dowódcą BKA (naczelnik kierownictwa głównego BKA). Na nim spoczął ciężar organizacji i formowania jednostek BKA. Rozkazem prezydenta BCR z 1 marca 1944 roku Kuszel został mianowany osobą odpowiedzialną z ramienia Rady za mobilizację. W wyniku mobilizacji wiosną 1944 roku BKA liczyła ok. 25 tys. ludzi zrzeszonych w 45 batalionach. Dzięki Kuszelowi opracowano tymczasowy kodeks karny BKA. Kuszel wydawał rozkazy w sprawie ścigania dezertersów oraz postępowania z jeńcami. Dużą wagę przywiązywał do pracy oświatowej i kulturalnej w oddziałach. Zabraniał żołnierzom białoruskim używać umundurowania obcych armii i zabiegał u Niemców o wyprodukowanie mundurów BKA. Przy jego udziale opracowywano i wdrażano umundurowanie dla żołnierzy białoruskich. Zainicjował utworzenie w Mińsku szkoły oficerskiej na potrzeby BKA. Dowódca BKA robił wszystko, co było w jego mocy, żeby uniemożliwić Niemcom użycie jednostek BKA bez jego zgody. Wolał niepotrzebnie nie narażać na straty słabo uzbrojonych formacji BKA. 6 maja 1944 roku dowódca BKA wydał rozkaz zabraniający wcielania żołnierzy BKA do różnych niemieckich organizacji gospodarczych³³. Na posiedzeniu Prezydium BCR w dniach 12–13 maja 1944 roku F. Kuszel zaproponował zmniejszenie stanu osobowego, co jego zdaniem, umożliwiłoby przy okazji „oczyszczenie” szeregów BKA z niełojalnych członków³⁴.

Na skutek letniej ofensywy wojsk radzieckich do sierpnia 1944 roku cały teren Białorusi został wyzwolony spod okupacji niemieckiej. Po ewakuacji z Białorusi latem 1944 roku większość członków BCR znalazła się na emigracji. Kuszel podzielił los innych członków Rady. Najpierw dostał się do Królewca, a stamtąd udał się do Łodzi. Ostatecznie siedzibą BCR stał się Berlin. W momencie odwrotu Kuszel stracił łączność z oddziałami BKA. Mimo to podejmował próby utrzymywania kontaktu z częścią batalionów.

³² *За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Дакументы і матар’ялы, сабраныя і падр. для публікацыі* І. К а с я к о м, Лёндан 1960, с. 85–86.

³³ А. Л і т в і н, *Акупацыя Беларусі. Пытанні супраціву і калабарацыі (1941–1944)*, Мінск 2000, с. 185.

³⁴ *За дзяржаўную...*, с. 107–108.

Mimo że większość batalionów BKA podczas odwrotu wojsk niemieckich na zachód uległa rozproszeniu, na emigracji Kuszel nadal uważał się za dowódcę tej formacji. Niezależnie od tego, jesienią 1944 roku w Berlinie powołano Główny Urząd Spraw Wojskowych BCR. Zwierzchnictwo nad tą komórką objął Konstanty Jezowitow, działacz białoruski z Łotwy. Podobnie jak Kuszel, Jezowitow również miał na koncie służbę w wojsku. Ten działacz przysporzył sobie sławy za sprawą aktywności w rządzie Białoruskiej Republiki Ludowej w latach 1917–1918. Jako minister spraw wojskowych BRL znany był ze swej aktywności na rzecz stworzenia sił zbrojnych państwa białoruskiego. W 1944 roku Jezowitow przeniósł się do Berlina, gdzie czynnie zaangażował się w działalność BCR. Prezydent BCR Ostrowski powierzył mu sprawę tworzenia białoruskich jednostek wojskowych w Niemczech. Kuszel poczuł się ewidentnie pokrzywdzony tym, że znalazł się w sytuacji, gdy musiał podporządkować się rozkazom Jezowitowa. Wydaje się, że czynnikiem determinującym poczucie krzywdy był fakt, iż były porucznik armii rosyjskiej Jezowitow został awansowany przez prezydenta BCR do stopnia generała, podczas gdy zawodowy i doświadczony oficer Kuszel otrzymał nominację na pułkownika. W przeciwieństwie do Jezowitowa, dowódca BKA stał się „chłopcem na posyłki”. U schyłku 1944 roku Kuszel z polecenia prezydenta BCR Ostrowskiego odwiedził obozy wschodnich robotników, m.in. w Wiedniu, Monachium, Lintzu i Desau. Dowódca BKA dostrzegł złe traktowanie robotników białoruskich przez przełożonych niemieckich oraz niezadowalające warunki pobytu w obozach. Celem tych wizyt było ustalenie liczby przebywających tam osób narodowości białoruskiej oraz zbadania nastrojów i warunków bytowych panujących w tych obozach³⁵. Tymczasem Jezowitow i Kuszel coraz bardziej zaczynają żywić do siebie urazę i niechęć. Wiele wskazuje na to, że doszło do odmawiania przez Kuszela wykonywania rozkazów wydawanych przez Jezowitowa³⁶. Co prawda, w swoich wspomnieniach Kuszel skrzętnie pominął wątek związany z kontaktami z Jezowitowem zaznaczając jedynie, że ten ostatni dał się poznać jako „wielki formalista”, którego działalność w owym okresie okazała się mało skuteczna. Twierdził przy tym, że umiejscowienie Jezowitowa w hierarchii wojskowej BCR wyżej od Kuszela nie godziło w jego ambicje, gdyż jako oficer liniowy uważał się za osobę nie nadającą się do służby urzędniczej³⁷.

Niemniej Kuszel nie zrezygnował w działalności na rzecz tworzenia formacji białoruskich na terenie Niemiec. W październiku 1944 roku w Berlinie przystąpiono do formowania 1. Kadrowego Batalionu BKA. Dowódcą batalionu mianowano szefa BKA, ppłka Franciszka Kuszela, lecz faktycznym dowódcą był kpt. Piotr Kosacki (od 25 lutego 1945 r. mjr Stefan Sznek)³⁸. Od 16 lutego 1945 roku Kuszel objął dowodzenie szkołą propagandystów w tym batalionie. Wchodził także w skład Komisji Statutowej Głównego Kierownictwa Spraw Wojskowych BCR jako

³⁵ *Архіў Галоўнага кіраўніцтва вайсковых спраў БЦР, „Беларускі Рэзыстанс” 2010, № 2, с. 88–92.*

³⁶ *Ibidem*, с. 104.

³⁷ *Л. Ю р э в і ч, Шматгалосы..., с. 161, 165.*

³⁸ NARB, f. 383, воп. 1, т. 11а, к. 39–40.

1-szy wiceprezes. Zgodnie z rozporządzeniem prezydenta BCR z 12 grudnia 1944 roku przy prezydencie BCR powołano Komisję Wojskową, której zadaniem było „rozwiązywanie pilnych spraw i rozstrzyganie problemów dotyczących organizacji wojska białoruskiego”. W składzie tej komisji nie zabrakło również ppłka Kuszela³⁹. Mimo piastowania wspomnianych stanowisk Kuszel nie wykazywał się jednak większą inicjatywą.

W omawianym okresie Kuszel kontynuował również działalność jako członek BCR. Niekiedy zabierał głos podczas posiedzeń Rady. Przykładowo, 12 grudnia 1944 roku odbyło się kolejne posiedzenie prezydium BCR, na którym planowano wypracowanie ostatecznego stanowiska działaczy białoruskich wobec akcji rosyjskiego antykomunisty gen. Andrieja Własowa. Kuszel był przeciwny przejęciu spraw białoruskich przez antykomunistów rosyjskich i nie zawahał się potępić Białorusinów, którzy ulegli namowom gen. Własowa i wstąpili do jego komitetu. Postulował jednak potrzebę skierowania do sił zbrojnych Komitetu Wyzwolenia Narodów Rosji pewnej liczby żołnierzy białoruskich, którzy mieliby podkreślać udział strony białoruskiej w antykomunistycznej akcji formowanej przez gen. Własowa.

W marcu 1945 roku Kuszel wyjechał w grupie działaczy BCR do Bawarii, gdzie stacjonowała 30 Dywizja Grenadierów SS (1. białoruska). Dywizja ta nie wzięła udziału w działaniach wojennych, gdyż między 15 a 20 kwietnia 1945 roku zapadła decyzja o jej rozformowaniu, a Niemcy rozbroili żołnierzy białoruskich. Jak wspomina Kuszel, żołnierze białoruscy mieli „jeden karabin i jeden garnek na kilka osób”⁴⁰. W tym samym czasie dowództwo nad Białorusinami nieoficjalnie przejął Kuszel. Według Kuszela, jego przybycie przyczyniło się do poprawy nastrojów wśród żołnierzy. Pomimo braku uzbrojenia i wyposażenia, w celu utrzymania dyscypliny w oddziałach nowy dowódca zarządził wznowienie regularnych zajęć i ćwiczeń polowych. Zdecydowana większość żołnierzy białoruskich wolała poddać się aliantom, wiedząc, jaki będzie ich los, gdy wpadną w ręce wojsk radzieckich. 25 kwietnia Białorusini nawiązali kontakt z dowództwem Lotnictwa Wojennego Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej. Na wspólnej odprawie oficerów rosyjskich i białoruskich zdecydowano o poddaniu się aliantom. 30 kwietnia 1945 roku w okolicach Zwiesel (Bawaria) dywizja skapitulowała przed amerykańską 5 Armią. W chwili przejścia na stronę Amerykanów jednostka białoruska liczyła 50 oficerów, 132 podoficerów i 912 strzelców⁴¹. Należy podkreślić, że poddając się Amerykanom ci ludzie uniknęli wpadnięcia w ręce ZSRR, gdzie bez wątpienia spotkałyby ich represje stalinowskie. Przejście Białorusinów na stronę aliantów jest zasługą także Kuszela, który umiejętnie i bez strat przeprowadził marsz jednostki białoruskiej do linii frontu i przekazał ją Amerykanom.

Po złożeniu broni przed Amerykanami Kuszel wraz z innymi żołnierzami białoruskimi znalazł się w grupie liczącej około 3400 ludzi, których skierowano do obozu jenieckiego w miejscowości Cham, skąd wysłano ich do Trieburga i Nirschteinu (na południe od Moguncji) oraz do Norymbergii. Ostatecznie Kuszel

³⁹ NARB, f. 383, wop. 1, t. 11a, k. 57.

⁴⁰ Л. Ю р э в і ч, *Шматгалосы...*, с. 171.

⁴¹ Ф. К у ш а л ь, *Спробы стварэння...*, с. 120–121, 124.

został zwolniony i skierowany do obozu dla uchodźców cywilnych⁴². W momencie, gdy II wojna światowa dobiegła końca, Kuszel przebywał w amerykańskiej strefie okupacji Niemiec. W drugiej połowie 1945 roku w tej strefie powstał pierwszy obóz białoruski, który znajdował się w Ratyzbonie. Mieszkało w nim blisko 400 osób. Mieszkańcy tego obozu wybrali Kuszela komendantem. Pełnił to stanowisko od listopada 1945 do lipca 1946 roku. W obozie powstała m.in. parafia prawosławna i gimnazjum białoruskie. Utworzono sprawnie działającą służbę porządkową.

Podczas pobytu w obozach dla osób przemieszczonych w Niemczech Zachodnich Kuszel zaangażował się w życie uchodźców białoruskich. W 1947 roku podjął wysiłek w celu utworzenia organizacji kombatanckiej wśród uchodźców. Pierwsze zebranie w tej sprawie odbyło się 11 maja 1947 roku w miejscowości Michelsdorf. Na prezesa grupy inicjatywnej wybrano Kuszela. 5 lipca 1947 roku ogłoszono utworzenie Zrzeszenia Weteranów Białoruskich w Niemczech pod przewodnictwem Kuszela⁴³. Kolejnym krokiem był zjazd delegatów poszczególnych grup kombatanckich, który odbył się 7 lipca 1947 roku w Ratyzbonie, na którym F. Kuszela wybrano na kierownika organizacji⁴⁴. Ostateczne ukształtowanie się organizacji kombatanatów-Białorusinów nastąpiło 16 sierpnia 1947 roku, gdy w Michelsdorfie odbyło się zebranie, na którym powołano Zrzeszenie Białoruskich Weteranów (Zadzinoczańnie Biełaruskich Weteranaŭ – ZBW)⁴⁵.

Kuszel nie pozostał również na uboczu życia politycznego Białorusinów na emigracji. 28 grudnia 1947 roku w miejscowości Osterhofen (amerykańska strefa okupacji Niemiec) reaktywowano Radę BRL z prezydentem Mikołajem Abramczykiem na czele. W jej skład weszły 72 osoby. Utworzono również rząd BRL na uchodźstwie. Z racji swego zawodu i powołania Kuszel otrzymał tekę ministra obrony narodowej. Wówczas Kuszel zostaje również członkiem kilku innych organizacji białoruskich na emigracji związanych z Radą BRL. Obejmuje patronat honorowy nad białoruskim ruchem skautowskim na obczyźnie. Zostaje wybrany wiceprezsem sądu obywatelskiego Światowej Organizacji Emigracji Białoruskiej (Suświatnaja Arhanizacyja Biełaruskaj Emihracyi – SABE), która powstała podczas I światowego zjazdu emigracji białoruskiej (Paryż, 28 listopada–2 grudnia 1948)⁴⁶.

Poprzez zaangażowanie się w struktury Rady BRL Kuszel przysporzył sobie nie tylko przyjaciół i sympatyków, lecz również wrogów. W marcu 1948 roku w Niemczech R. Ostrowski reaktywował kolejną białorską reprezentację polityczną – Białorską Radę Centralną. Między Radą BRL a BCR natychmiast doszło do

⁴² Б. П л ю щ о в, *Генерал Мальцев. История Военно-Воздушных Сил Русского Освободительного Движения в годы Второй мировой войны (1942–1945)*, под ред. и с предисловием Н. Ш т и ф а н о в а, Сан-Франциско 1982, с. 88–89.

⁴³ А. К а х а н о ў с к і [К а л у б о в і ч], *Фактычныя дадзеныя аб стане беларускае эміграцыі*, „Запісы” 2005, № 28, с. 280.

⁴⁴ А. В і н і ц к і, *Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939–1951 гадох*, Лос Анжэлес 1968, с. 36.

⁴⁵ З. К і п е л ь, В. К і п е л ь, *Беларускі й беларусаведны друк на Захадзе*, Нью-Ёрк–Менск 2003, с. 71–72.

⁴⁶ Biblioteka Białoruska im. Franciszka Skaryny (dalej: BBFS), Kolekcja ks. Lwa Goroszkii, Białorusini we Francji, I światowy zjazd emigracji białoruskiej.

konfliktu o wpływy wśród emigrantów białoruskich. Siłą rzeczy, Kuszel jako członek Rady i rządu BRL został uwikłany w niekończące się spory między zwaśnionymi emigrantami. Jako opiekun skautów musiał potępić sprawców incydentu, do którego doszło 6 maja 1948 roku w Michelsdorfie, gdzie miało miejsce zbezczeszczenie flagi miejscowej organizacji skautowskiej. Adwersarze Rady BRL oskarżali Kuszela o upolitycznienie organizacji młodzieżowej i domagali się odsunięcia go od spraw skautowskich⁴⁷. W swoich wspomnieniach Kuszel piętnował działaczy białoruskich związanych z Ostrowskim. Odwoływał się przy tym do działalności podczas okupacji niemieckiej, wyzywając ich od pozbawionych godności i honoru sprzedawczyków i zauszników nazistów. Zapominał przy tym, że jego biografia wojenna niewiele się różniła od życiorysu tych, których potępiał. Sam Kuszel nie mógł się nie narazić na krytykę adwersarzy. Zarzucano mu robienie kariery w czasach II RP. W prasie BCR wprost określano go mianem oficera polskiego. Były oficer BKA Wiktor Czebotarewicz twierdził, że podczas okupacji niemieckiej Kuszel podawał się za volksdeutscha. Z braku stosownych źródeł nie jesteśmy w stanie zweryfikować tej informacji. Godny jest wzmiankowania fakt, iż pomimo antagonizmów politycznych, prezydent BCR oceniając działalność Kuszela na stanowisku dowódcy BKA, pisał o nim jako o rzetelnym i kompetentnym oficerze⁴⁸.

Faktem jest, że emigranci skupieni wokół Rady BRL współdziałali z wywiadem amerykańskim. Do 1950 roku za kontakty z CIA z ramienia rządu BRL odpowiedzialny był akurat Kuszel. Z polecenia prezydenta BRL, M. Abramczyka, zajmował się typowaniem spośród emigrantów białoruskich kandydatów do akcji na terenie ZSRR. Głównym źródłem rekrutacji ochotników było środowisko kombatanckie. Znany jest pewien fakt, który miał miejsce w Niemczech. 20 maja 1950 roku rezydent wywiadu amerykańskiego Franciszek Kuszel złożył raport o stanie partyzantki niepodległościowej na Białorusi. Twierdził, że na Białorusi działa, ciesząc się powszechnym uznaniem i poparciem ludności miejscowej, ruch partyzancki z M. Wituszką na czele, który uznaje polityczne zwierzchnictwo Rady BRL⁴⁹. W rzeczywistości nie istniało tam żadnego liczącego się podziemia białoruskiego. Nie wiadomo, czy celowo Kuszel mijał się z prawdą. Jest bardzo prawdopodobne, że chcąc zachować twarz i podnieść autorytet władz BRL w oczach Amerykanów, Kuszel świadomie roztaczał wizję o istnieniu na Białorusi Radzieckiej potężnej białoruskiej organizacji podziemnej⁵⁰.

W 1950 roku Kuszel i Arsenjewa wyemigrowali do Stanów Zjednoczonych. Osiedlili się w Nowym Jorku. Za oceanem Kuszel kontynuował działalność w organizacjach białoruskich. Podczas obrad VIII Sesji Rady w Nowym Jorku we wrześniu–grudniu 1956 roku powołano nową instytucję – Referenturę Rady BRL. Kuszel objął w niej stanowisko referenta spraw wojskowych⁵¹. W 1952–1954 Kuszel

⁴⁷ BBFS, Korespondencja ogólna 1946–1949, Protokół posiedzenia zarządu Białoruskiego Zrzeszenia Prawosławnego, z 23 maja 1948 r.

⁴⁸ Л. Ю р э в і ч, *Шматгалосы...*, с. 237.

⁴⁹ *Да гісторыі беларускай нацыянальнай партызанкі*, „Запісы” 2005, № 28, с. 261–272.

⁵⁰ С. Ё р ш, С. Г о р б і к, *Беларускі супраціў*, Львоў 2006, с. 337–338.

⁵¹ BBFS, Archiwum Rady BRL, Liga BRL, „Biuletyn BRL” 1957, nr 1, s. 2–5.

pełnił funkcję prezesa Zrzeszenia Białorusko-Amerykańskiego, najliczniejszej organizacji zwolenników Rady BRL w Ameryce Północnej⁵².

Nie ulega wątpliwości, iż jako człowiek mający w przeszłości styczność z dyscypliną wojskową dał się poznać jako świetny organizator i administrator. Środowiskiem, na którym znał się najlepiej, byli kombatanci. Wśród wielu byłych żołnierzy BKA cieszył się opinią człowieka czynu i niezawodnego dowódcy, który kiedyś ocalił ich przed dostaniem się do niewoli radzieckiej. Stany Zjednoczone stały się wówczas największym skupiskiem kombatantów białoruskich na Zachodzie. W związku z tym zachodziła konieczność reaktywowania organizacji weterańskiej. Właśnie dlatego w 1951 roku Kuszela wystosował apel do rozszanych po Ameryce Północnej kombatantów z zaleceniem tworzenia kół i organizacji kombatanckich⁵³. Apel czołowego kombatanta białoruskiego na obczyźnie znalazł natychmiastowy posłuch wśród weteranów. Już 7 października 1951 roku powstał oddział ZBW w Nowym Jorku. Kuszela postanowił zaktywizować ruch wszędzie tam, gdzie osiedlili się kombatanci. Zabiegano u władz amerykańskich o zarejestrowanie Zrzeszenia przy organizacji kombatantów amerykańskich. Za sprawą Kuszela udało się zarejestrować Zrzeszenie Weteranów Białoruskich przy Organizacji Amerykańskich Weteranów Wojen Obcych. 26 października 1951 roku obradowało walne zgromadzenie kombatantów w Stamford (Stany Zjednoczone), na którym powołano Zrzeszenie Weteranów Białoruskich⁵⁴. Do końca 1951 roku w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie istniało kilka białoruskich grup kombatanckich⁵⁵. Zrzeszenie brało udział w rozmaitych uroczystościach i świętach narodowych zarówno białoruskich, jak i amerykańskich. W 1952 roku zaszła konieczność utworzenia centrum koordynującego działalność wszystkich organizacji kombatanckich. Pomysł ten spotkał się z uznaniem większości organizacji kombatanckich i F. Kuszela, który zlecił kierownictwu Zrzeszenia Białoruskich Weteranów w Nowym Jorku przygotowanie wyborów do przyszłej centrali⁵⁶. Organizacje kombatanckie w Ameryce, Europie i Australii opowiedziały się za wyborem Kuszela na przewodniczącego. Należy zaznaczyć, że F. Kuszela cieszył się niekwestionowanym autorytetem i już wcześniej używał tytułu „prezes Zarządu Głównego Kombatantów Białoruskich na Obczyźnie”, mimo że organizacja o takiej nazwie nie istniała⁵⁷.

W latach pięćdziesiątych Kuszela podjął się opracowania specjalnej instrukcji dotyczącej przyznawania stopni oficerskich na emigracji. Dokument ten miał

⁵² В. К і п е л ь, *Беларусы ў ЗША*, Менск 1993, с. 173–174.

⁵³ BBFS, Kolekcja Protasa i Demidowa, Zrzeszenie Białoruskich Weteranów, List F. Kuszela do E. Protasa, z 14 września 1951 r.

⁵⁴ *Ibidem*, Protokół Zgromadzenia Walnego Zrzeszenia Białoruskich Weteranów w Stamfordzie, 26 października 1951 r.

⁵⁵ *Ibidem*, Białorusini w Australii i Argentynie, Korespondencja Zrzeszenia Białoruskich Weteranów w Australii Zachodniej (1952–1956), List F. Kuszela do M. Nikona, z 22 grudnia 1951 r.

⁵⁶ *Ibidem*, List F. Kuszela do M. Nikona, z 3 grudnia 1951 r.

⁵⁷ J. G r z y b o w s k i, *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956*, Warszawa 2011, s. 655.

zostać zatwierdzony przez Sztab Główny Wszechbiałoruskiej Organizacji Kombatanczej na Obczyźnie⁵⁸. Pretekstu do podjęcia prac nad wspomnianą instrukcją dostarczyło nadanie przez prezydenta BCR R. Ostrowskiego stopni oficerskich, w tym także generalskich, zwolennikom swej organizacji. Będąc oficerem zawodowym, Kuszel wyraził pogardę wobec „świeżo upieczonych oficerów” i uznał za niedopuszczalne nadawanie stopni oficerskich ludziom nieposiadającym odpowiednich kwalifikacji oraz osobom, które nigdy nie służyły w wojsku. Atakując Ostrowskiego, Kuszel, jako zwolennik Rady BRL, również nie był do końca bezstronny. Umiejętnie przemilczał fakt, że władze BRL na emigracji także dopuszczały się podobnych czynów. Zresztą sam Kuszel stanowił wymowny dowód na to. Jak już wspominaliśmy, w czasie służby w WP Kuszel miał stopień kapitana. Wszystkie kolejne nominacje otrzymywał z rąk prezydentów BCR i BRL, których nikt nie uznawał. W ten sposób Kuszel został przez prezydenta BCR Ostrowskiego podniesiony kolejno do rangi majora, podpułkownika i pułkownika, zaś prezydent M. Abramczyk po wojnie uczynił z niego generała wojsk BRL w uznaniu zasług dla uratowania żołnierzy 30 Dywizji przed niewolą radziecką w kwietniu 1945 roku.

Emigrant Kuszel dał się poznać nie tylko jako przywódca kombatantów na obczyźnie. Na uwagę zasługuje również jego działalność publicystyczna i popularyzująca historię. Na emigracji Kuszel oddawał się swej pasji zgłębiania wiedzy z zakresu historii wojskowości Białorusi. 5 maja 1952 roku został przyjęty w poczet członków Białoruskiego Instytutu Nauki i Sztuki w Nowym Jorku, gdzie zajął się popularyzacją historii wojskowości białoruskiej. Często wygłaszał referaty na temat dziejów oręża białoruskiego w XIV–XX ww. Na łamach prasy białoruskiej na emigracji (gazeta „Biełarus” (Nowy Jork) i „Baćkauszczyzna” (Monachium)) opublikował kilkadziesiąt artykułów popularyzujących historię wojskową Białorusi⁵⁹. Siłą rzeczy publikacje te miały charakter popularny, gdyż autor nie prowadził żadnych kwerend archiwalnych. Mimo że autor nie dysponował warsztatem historycznym, zadał sobie jednak wiele trudu, by przestudiować prace polskie i rosyjskie w Bibliotece Publicznej w Nowym Jorku⁶⁰. Oceniając walory merytoryczne dorobku publicystycznego o problematyce historycznej warto pamiętać, że rodzina Kuszelów na emigracji musiała na co dzień borykać się z problemami natury materialnej. W momencie przybycia do Stanów Zjednoczonych Kuszel miał 55 lat. Zaawansowany wiek utrudniał mu naukę języka angielskiego. W rezultacie były oficer zawodowy podjął pracę jako windziarz. W zaistniałej sytuacji pracę na rzecz organizacji białoruskich, w tym publicystyczną, traktował jako hobby.

Kuszel pozostawił po sobie dość dużą spuściznę w postaci wspomnień. Zwraca na siebie uwagę dbałość Kuszela o zachowanie pamięci o wydarzeniach, których był świadkiem. Warto w tym miejscu nadmienić, że niemalże w każdym okresie swego życia Kuszel wykazywał pragnienie pisania i wydawania wspomnień.

⁵⁸ BBFS, List F. Kuszela do prezesa ZBK w Belgii, M. Arciucha, z 20 kwietnia 1953 r.

⁵⁹ Л. Ю р э в і ч, *З спадчыны Францішка Кушала, вайскоўца й мэмуарыста*, „Запісы” 2012, nr 35, s. 227–230.

⁶⁰ В. Т у м а ш, *Колькі радкоў успамінаў пра ген. Францішка Кушала* [у:] Ф. К у ш а л ь, *Спробы стварэння...*, с. 144–145.

Po raz pierwszy swoje wspomnienia upublicznił jeszcze pod okupacją niemiecką, kiedy to na łamach wydawanej przez współpracujących z Niemcami działaczy białoruskich „Mienskaj Hazecie” opublikował serię artykułów na temat swej działalności w okresie wojny polsko-bolszewickiej. Nacechowane one były retoryką antyradziecką. Na emigracji spod jego pióra wyszły kolejne wspomnienia z działalności w BKW w latach 1919–1921, stanowiące bardzo cenne źródło historyczne dotyczące polsko-białoruskiej współpracy wojskowej w owym okresie. Wspomnienia na temat tworzenia białoruskich formacji zbrojnych w służbie niemieckiej zaczął pisać zimą 1944/1945. Oczywiście, jak w przypadku każdej literatury wspomnieniowej, należy podchodzić do niej z dużą rezerwą. I tak przy opisie działalności białoruskich formacji wojskowych i policyjnych pod okupacją niemiecką autor skupia się na patriotycznych motywacjach osób do niej należących, pomijając lub wręcz negując możliwość popełniania przez nich zbrodni. A przecież warto pamiętać, że policja pomocnicza była ważnym elementem niemieckiej maszyny okupacyjnej. Na rozkaz dowódców niemieckich policjanci musieli uczestniczyć w operacjach antypartyzanckich, którym z reguły towarzyszyły grabieże i gwałty na cywilach, pacyfikacje miejscowości. Na emigracji napisał m.in. dzieło pod tytułem *Droga do lasu katyńskiego*. Jest to garść wspomnień z pobytu w niewoli radzieckiej w latach 1939–1941. Rzecz zrozumiała, że świadomie pomijał w nich niechlubną i niezręczną kartę w swojej biografii, za jaką uchodziła współpraca z NKWD⁶¹. Tak więc w swoich pracach autor usiłował ukazać w jak najlepszym świetle własną działalność. Zresztą czynił to ze zrozumiałych względów. Zaprezentowana przez Kuszela interpretacja organizacji białoruskich formacji zbrojnych pod okupacją niemiecką niekiedy wzbudzała sprzeciw innych uczestników owych wydarzeń⁶². Niemniej należy przyznać, że wspomnienia Kuszela – jak na literaturę wspomnieniową – odznaczają się dość wysokim poziomem wiarygodności i rzetelności. Cechą charakterystyczną tych wspomnień jest to, że ich autor nie ulegał zbyt emocjom i usiłował ukazać nie tylko zalety swej działalności, lecz również problemy i wady, z którymi się uporał. Przykładowo, nie zawahał się przyznać, że zaangażowani w tworzenie Białoruskiej Obrony Krajowej działacze białoruscy byli całkowicie uzależnieni od decyzji mocodawców niemieckich. Niemniej uważał, że BKA odegrała bardzo istotną rolę w kształtowaniu białoruskiej tradycji wojskowej. Jednocześnie usiłował wyolbrzymiać znaczenie BKA szacując jej liczebność na ok. 50 tys. ludzi, podczas gdy w rzeczywistości liczba żołnierzy tej formacji nigdy nie przekroczyła 26 tys. Jako stary kombatan, były dowódca BKA jeszcze za życia stał się przedmiotem zainteresowań innych emigrantów. Wiadomo, że z rad i sugestii Kuszela korzystał Kastuś Akuła podczas pisania swej opowieści *Zmaharnyja darohi (Waleczne drogi)*. Zachowała się obfita korespondencja na ten temat między pisarzem i Kuszelem⁶³.

⁶¹ Pobyt w niewoli radzieckiej nie uszedł jednak uwadze innych działaczy białoruskich. Na przykład, R. Ostrowski publicznie zwracał uwagę, że Kuszel usiłuje utrzymać w dyskrekcji swój życiorys w okresie od września 1939 do czerwca 1941. Tym samym czyniono aluzję, że Kuszel ma coś do ukrycia. Л. Ю п э в і ч, *Шматгалосы...*, s. 238.

⁶² Przykładowo, kpt. Wiktor Czebotarewicz twierdził, że to on, a nie Kuszel, zorganizował w 1944 roku w Mińsku kurs szkoleniowy dla oficerów BKA. Л. Ю п э в і ч, *Шматгалосы...*, s. 260.

⁶³ Zob.: Л. Ю п э в і ч, *Шматгалосы...*, s. 140-191.

Po wojnie na Białorusi Radzieckiej Kuszel stał się przedmiotem ataków propagandy komunistycznej. Znalazł się w gronie ludzi, których otoczono czarną legendą, na wszelkie sposoby piętnowano i kompromitowano. Radzieccy badacze i publicyści sprawili, że w prasie i nawet w opracowaniach naukowych przedstawiano go w jak najgorszym świetle. Nazwisko Kuszela pojawiało się wyłącznie w kontekście najcięższej zdrady i nieprawomyślności. Po rozpadzie ZSRR przed historykami otworzyły się nowe pola badawcze, które wcześniej stanowiły temat tabu. Nadarzyła się więc sposobność, by podjąć się przygotowania rzetelnego i wyważonego – bez idealizowania i oczerniania – studium naukowego, dotyczącego postaci na kształt Franciszka Kuszela, których życie i działalność podlega bezstronnej ocenie badawczej. Niniejszy artykuł nie pretenduje do wyczerpania biografii bohatera tej publikacji. Zostały w nim jedynie poruszone i zasygnalizowane, naszym zdaniem, najistotniejsze wątki i epizody w jego życiorysie. Mamy jednak nadzieję, że publikacja ta chociaż częściowo przyczyni się do wypełnienia pewnych luk w dotychczasowej literaturze przedmiotu.

* * *

Franciszek Kuszel zmarł 25 maja 1968 roku w Nowym Jorku w wieku 73 lat. Odszedł człowiek, którego życie z pewnością nadawało się na scenariusz niejednej barwnej opowieści przygodowej.

Jerzy Grzybowski

Franciszek Kuszel – the Belarusian military and political activist. An old biography in the light of new facts

A b s t r a c t

This article is about the life and work of Franciszek Kuszel. He became known as a Belarusian military and political activist. He began his professional career during World War I as a non-commissioned officer of the Russian army and ultimately became a general and defense minister in the government of Belarus in exile. His activity during World War II has always been the subject of much controversy. Some people consider him a criminal and a traitor, while for others he is a national hero.